

Miért nincs labiális harmónia a hosszú magánhangzót tartalmazó toldalékokban?

Cser András^{1,2} – Oszkó Beatrix^{2,3} – Várnai Zsuzsa²

¹ Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK

² ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

³ Újvidéki Egyetem

Kivonat: Míg a mai magyarban a labiális harmónia a rövid, középső nyelvállású magánhangzókra korlátozódik, addig a kései ómagyarban néhány hosszú magánhangzót tartalmazó toldalék is képes volt a labiális harmóniára. Ez a dolgozat a szóban forgó szuffixumok közül hármat tárgyal, az ablatívusz (-tól, -től), a delatívusz (-ról, -ről) és az elatívusz (-ból, -ből) esetragokat. Mindhárom szuffixum eredetileg esetragos főnevekből grammatikalizálódott; a palatoveláris és a labiális harmóniában való részvételük a gazdaszavak morfológiai szerkezetébe való integrálódásukat követte. A labiális harmóniára való képességük azonban később elveszett. Arra, hogy miért szűnt meg a labiális harmónia, adunk egy magyarázatot, amely részben a kései ómagyarban meglévő fonológiai variáció sajátosságain, részben pedig az esetrendszer változó paradigmatis terében működő homofóniakerülésen alapul.

Kulcsszavak: magánhangzó-harmónia, labiális harmónia, magyar, grammatikalizáció

1. Bevezetés

A mai magyarban kétféle magánhangzó-harmónia működik: a palatoveláris és a labiális harmónia (Nádasdy–Siptár 1994, 86–153). A palatoveláris harmónia a legkorábbi korszakra is rekonstruálható, a proto-uráli (vö. Aikio 2022; Zhivlov 2023) óta jelen van. Minden magánhangzó kiváltja, és minden magánhangzót érint, eltekintve a részben semlegesen viselkedő palatális illabiális magánhangzóktól (Rebrus–Törkenczy 2019). Ennek eredményeképpen széleskörű váltakozásokat okoz a szuffixumokban. A labiális harmónia ezzel szemben csak az ómagyar korban jelent meg (10. század – 16. század eleje), tehát sokkal újabb keletű. Emellett sokkal szűkebb a hatóköre is: a mai magyar köznyelvben csak

a palatális, rövid, középső nyelvállású magánhangzókat (*e* és *ö*) érinti, és csak néhány toldalékban okoz váltakozást.

A kései ómagyar korban, különösen a 15. században és a 16. század elején egyes középső nyelvállású, hosszú magánhangzókat tartalmazó toldalékok nemcsak palatoveláris, hanem labiális harmóniát is mutatnak. Ez a tanulmány a szóban forgó szuffixumok közül hármat tárgyal: az ablatívuszi, a delatívuszi és az elatívuszi esetragokat. Ezek mai sztenderd alakjai *-tól/-től*, *-ről/-ről*, illetve *-ból/-ből*. Mindhárom esetrag eredetileg helyhatározó ragos főnevekből grammatikalizálódott. Az ómagyar kor valamennyi adatolt nyelvváltozatában mutatnak palatoveláris harmóniát, de több esetben labiális harmóniát is. A labiális harmóniára való képességük később elveszett; a közép- és újmagyar korban a hosszú magánhangzók csak palatoveláris harmóniában vesznek részt. A dolgozatban arra próbálunk magyarázatot adni, hogy a hosszú magánhangzók ezekben az esetragokban miért szűntek meg labialitás szerint harmonizálni. Magyarázatunk részben a kései ómagyarban meglévő fonológiai variabilitáson, részben pedig az esetrendszer változó paradigmatis terében működő homofónia-keletkezésen alapul.

A tanulmány felépítése a következő: a 2. pontban rövid áttekintést adunk a labiális harmónia kialakulásáról. A 3.-ban bemutatjuk azt a grammatikalizációs folyamatot, amely számos esetrag kialakulásához vezetett az ómagyar kor végéig. Ez azért fontos, mert a szóban forgó három szuffixum is főnevekből grammatikalizálódott. A 4. részben — a dolgozat központi részében — részletesen bemutatjuk a három szuffixumot, beleértve eredetüket, diakrón változataikat és viselkedésüket a harmónia szempontjából. Az 5. fejezetben mutatjuk be részletesen kutatási eredményeinket. A 6. fejezetben hipotézist adunk arra vonatkozóan, hogy miért szűnt meg a labiális harmónia körükben. Végezetül összefoglaljuk eredményeinket.

2. A labiális harmónia kialakulása a magyar nyelvben

Ez a fejezet azokat a folyamatokat mutatja be, amelyek során a labiális harmónia kialakult, majd a kései ómagyar korban, és azt követően egészen az újmagyar korig megtalálható mintává kristályosodott. Röviden összefoglaljuk azokat a folyamatokat, amelyeket máshol sokkal részletesebben leírunk és elemzünk (Cser et al. 2023; 2025a, 2025b; lásd még Cser et al. 2024 és az ezekben szereplő irodalmat; ugyanezek a dolgozatok foglalkoznak más toldalékokkal, amelyek a labiális harmónia szempontjából érdekesek). Ennek a fejezetnek a célja csupán a háttér fölrajzolása, amely előtt a továbbiak értelmezhetők lesznek, a benne említett hangváltozásokat a szakirodalom bőségesen tárgyalja (vö. pl. E. Abaffy 2003).

1. táblázat. A korai ómagyar kori magánhangzórendszer

	rövid palatális	rövid veláris	hosszú
felső nyelvállású	<i>i ü</i>	<i>u (ĩ?)</i>	<i>í</i>
középső nyelvállású	<i>ë</i>	<i>o</i>	<i>é</i>
alsó nyelvállású	<i>e</i>	<i>á</i>	<i>á</i>

A korai ómagyar kori magánhangzórendszert általában az 1. táblázatban foglaltaknak megfelelően rekonstruálják (vö. E. Abaffy 2003, 336, 344). Az alapnyelvtől az ősmagyar korig kevés labiális magánhangzóval számolunk; valójában csak a rövid *o* és *u* rekonstruálható biztonsággal az ómagyart megelőző időszakra, valamint az újabb keletű rekonstrukciókban már bizonyosnak tűnik az uráli alapnyelvi *ü* is (Aikio 2022; Zhivlov 2023). Lehetséges, hogy néhány ősmagyar nyelvváltozat örökölte az *ü*-t, de még ezt is csak néhány lexikai elem esetében teszik fel az etimológusok (Cser et al. 2023, 91–93). Mindenesetre egyértelműnek tűnik, hogy a labialitás nem volt robusztus kontrasztív jegy a korai ómagyar korszak előtt. Később azonban több, egymással kölcsönhatásban működő változás jelentősen megnövelte a labiális magánhangzók számát, és ezzel a labialitás rendszerbeli súlyát.

Először is majdnem minden tövégi magánhangzó felső nyelvállású és labiális lett (1),¹ palatoveláris harmóniát tartva az előző magánhangzóval. A 13. század végére ezek a magánhangzók lekoptak. A toldalékos formákban gyakran megmaradtak az eredeti (nem felső nyelvállású) magánhangzók, de az új tövégi magánhangzó analógiásan a már felső nyelvállásúvá vált toldalékolatlan formából is öröklődhetett (lásd a (2)-t, ahol *e* az eredeti tömagánhangzó, *ü* és *ö* az új).

- (1) FU **kunta* 'nemzetség' > korai ómagyar *hodu* (TA.) > kései ómagyar: *had* (BécsiK.)
Ug **senkz* 'ék' > korai ómagyar 1200 k. *Zeguholmu* Anon. 28 > kései ómagyar *szeg* 'kiemelkedés, szeg'
- (2) *kertek* vagy *kertök* 'kert-PL' (*ü* > *ö* szabályos változás): *kerteket* (MargLeg. 13r); *kertök* (JordK. 170/Szam_24)

A labiális magánhangzók számát növelő további változások közé tartozik a labiális mássalhangzók melletti szórványos labializáció (3), az *l* + koronális mássalhangzó előtti szabályos labializáció (4), és – ami talán a legfontosabb – az approxi-

¹ A rekonstrukciók forrása az egész dolgozatban Benkő (1993–1994), ha másképp nem jelöljük.

mánsok és a nem szibiláns réshangok összeolvadása az előttük álló magánhangzók (5).

- (3) korai ómagyar *fist*: *fešteu* [sz.] (BesztSzj. 517.), 1240: *Fystpénz* > kései ómagyar *füst*: *fűst* (BécsiK. 199)
középfelnémet *bīht* (német *Beichte*) 'böjt' > ómagyar *böjt*: *bewytrewl* (JókK. 26); *bevhtet* (MargL. 9)
- (4) feld: 1086: *Felduuar* vs. föld: 1093: *feulduar* > kései ómagy. *föld*: 1404: *fewdwar*
tele vs. tölt: *tele tewlt* (JókK. 51)
- (5) tör. **äriy* > ómagy. *erő*: 1211 *Ereus*, *erős* (BécsiK. 9)²
Ug **pimə* > **fiw* > **fiü* > kései ómagy. *fű*: 1380 k. *zekfw*, *baḡ phḡw* (BesztSzj. 351.)

Egyértelműen látszik, hogy mind az analógiásan átvitt magánhangzók (2), mind az összeolvadásból eredő hosszú magánhangzók (5) képesek voltak a labialitás regresszív terjedését elindítani; számos lexikai elem olyan változatok létét mutatja, amelyek leginkább egy ilyen folyamattal magyarázhatók (6).³

- (6) *bereg/berek~beregü~berüg~berög~bürük*: 1213: *Beruchyo*, 1278: *Berekiou*, 1310: *Burukyo*, 1214: *Beregu*, 1233: *Bereg*, 1328: *Berugh* (az adatok forrása: Dudás 2003)

nemes~nemös~nömös: *nemes* (NagyszK. 8); *nemös* (NagyszK. 8); *nömös* (NagyszK. 213)

kereszt~kireszt~kerüsz~kürüsz~körösz: *kèrèztet* (MünchK. 32); *kyreztnek* (JókK. 76); 1253: *Keruzt vth* (Oklsz.); 1272 *kuruzt* (Oklsz.); 1495 k. *köröztfahoz* (MNY. 6: 23)

vendeg~vendegü~vendüg~vendég: 1211 *Vendek*; *Vendug* (Oklsz.); *Vēdegu* (VárReg. 34.); *wendeg* (ThewrK. 80r); *vendeegh* (JordK. 581)

gyenyerű~gyenyerő~gyenyörű~gyönyörő~gyönyörű: *generúsege* (NagyszK. 300); *gyenerew* (FestK. 358); *generosegbe* (BodK. 3r); *genewrwege* (PozsK. 5r); *gönörösege* (BodK. 8v); *gönörvégh* (SzékK. 170)

² Vö. Róna-Tas-Berta (2011, 335–338).

³ A rövid magánhangzók által kiváltott regresszív labializációt Losonczy-féle labializációnak is szokás nevezni (vö. Losonczy 1915). A hosszú magánhangzók által kiváltott regresszív labializációhoz l. Berrár (1961) és Cser et al. (2025b).

kenyerel~kenyerül~könyörül~könyöröl: kenerel (Level – 23/[1510–1511. február 25.]), *kenerwlned* (TelK. 269); *koñorül* (GuaryK. 077/12); *koñoröl* (DöbrK. 107r)

idő~üdő (< **idey*) ~ *ideje* (< *(*ideye*): *ido* (BodK. 7v); *ido* (BécsiK. 2/120/Dán 2/9); *idëie* (BécsiK. 2/168/Dán 13/13)

A regresszív labializáció döntően a ragozott alakoktól függött, amelyek vagy megtartották az eredeti tövégi magánhangzót, vagy analógiásan kiegyenlített labiális magánhangzót tartalmaztak. Így a változatokban olyan mintázat alakult ki, amelyben a toldalék előtti illabiális magánhangzó csak a töben lévő illabiális magánhangzót követhette; például egy olyan szó többes száma, mint a *gyermek*, lehetett a (7)-ben szereplő három alak bármelyike, de nem lehetett ***gyermökek*.

- (7) nincs kiegyenlítődés, nincs regresszív labializáció: *gyermekek: gèrmékéc* (BécsiK. 1/61/Eszt_6/5)
 van kiegyenlítődés, nincs regresszív labializáció: *gyermekök: gýermekóket* (ÉrdyK. 313a)
 van kiegyenlítődés, van regresszív labializáció: *gyermökök: germököc* (GuaryK. 085/11)

Valószínűleg ez a minta volt az, ami aztán progresszív labiális harmóniaként értelmeződött át. Ez a labiális magánhangzót tartalmazó szóból grammatikalizálódott szuffixumokat érintette, mint például az allatíviszi **huz* > ősmagyar: *-huz/-hoz*, amely az ugor **kučs* 'oldal' szóból származik (Benkő 1993–1994 s.v. *hozzá*). Az allatíviszi szuffixumnak először a palatális *-höz* változata alakult ki palatális magánhangzójú tövek után, de aztán az olyan formák analógiájára, mint a *gyermekek* (vö. (7)), kialakult egy illabiális magánhangzós változata is, a *-hez*. A kései őmagyar egyes változataiban a palatális toldalékok vagy csak a labiális változatot mutatták, vagy a labiális és az illabiális változatok szabadon váltakoztak. Egyes alakokban az őmagyar nyelvjárásokban még nem alakult ki következetesen a progresszív labiális harmónia, másokban viszont már igen, és ezek következetesen progresszív labiális harmóniát mutattak, amely összhangban volt az öröklött progresszív palatoveláris harmóniával.

3. A szuffixumok grammatikalizációja

Mint fentebb említettük, az allatíviszi toldalék az 'oldal' jelentésű főnévből származik; már a legkorábbi hosszabb szövegben (Halotti Beszéd, 12. század vége) is megjelenik toldalékként. Ennek a változásnak az ismertetését, valamint

jó néhány adat feldolgozását lásd Korompaynál (1992, 375–376). Számos más, önálló szóból származó szuffixum közül itt röviden mutatjuk be a folyamatot két olyan szuffixum segítségével, amelyek a *bel* 'belső' főnévből alakultak ki. Az egyik a *-ban/-ben* inesszívuszi toldalék, a másik a *-ba/-be* illatípuszi toldalék; mindkét változat ugyanis a kései ómagyar korban kristályosodott ki, és azóta is ebben a formában része a nyelvnek. Mindkettő a *bel* korábbi toldalékos alakjaira épül, nevezetesen a *belen* az inesszívusra, a *belé* pedig az illatípuszra (vö. Korompay 1991, 289–293).

Három hagyományos kritérium alapján lehet megítélni, hogy mennyire haladt előre a grammatikalizáció (vö. pl. Sárosi 2003, 370). Az egyik az alakok rövidülése. Ebből a szempontból az inesszívusz a kettő közül progresszívebb volt, mivel a magyar nyelv írásbeliségének idejére egyáltalán nem adatolt hosszabb alakja; legkorábbi dokumentált alakja a *-ben*. Ezzel szemben az illatípusz a korábbi szövegekben a hosszabb *belé* (írva *bele*) alakban adatolt; a rövidebb alak csak a kései ómagyar korban válik általánossá. A névmási személyragos alakok azonban megőrizték a hosszabb változatot, és mindmáig így maradtak (pl. *belém*, *beléd* stb., szemben a rövid személyragos inesszívuszi alakokkal: *bennem*, *benned* stb.).

A második kritérium a magánhangzó-harmónia. Amikor egy szó szuffixummá válik, elkezd palatoveláris harmóniát mutatni. A Halotti beszédben (lásd fentebb) csak a *-ben* és a *-belé* fordul elő tetszőleges tövekkel. A Gyulafehérvári sorokban (14. sz. eleje) a palatális és veláris változat közötti eltérést mutat a veláris tövek után, de az íráshiba sem zárható ki, mivel ebben a rövid szövegben csak három releváns adat van. A 14. század eleje után azonban mindkét toldalék következetes palatoveláris harmóniát mutat.

A harmadik kritériumot joggal tarthatjuk a leggyengébbnek, mivel a helyesírásra hivatkozik egy a sztenderdizációt jóval megelőző korszakban. Nem térünk ki rá hosszasan, de megjegyezzük, hogy az ómagyar korban a külön- vagy egybeírás tekintetében nagy a változatosság, mely azonban a közép-magyar kor elejére állandósul a következetes egybeírási gyakorlatban.

4. Az ablatívuszi, a delatívuszi és az elatívuszi szuffixumok

Az ablatívuszi rag történetileg a 'tő, szár' jelentésű főnév ősi ablatívuszi esetragos alakjából származik. Ez a forma az ősmagyarra nézve **tiyü-l* vagy **tüyü-l* alakban rekonstruálható (az alakok történetéhez l. Benkő 1993–1994 s.v. *tő*, l. még Korompay 1991, 290 és Zsilinszky 1991, 446⁴). Maga a főnév is fennmaradt *tő* alakban. Az intervokális **γ* olyan korán eltűnt a szekvenciából, hogy írásban egyáltalán nem is adatolt a létezése, a két magánhangzó egy

⁴ Az előbbi helyen az ősmagyar alak „**tüyül* vagy **tübüľ*” alakban, az utóbbin „**tüyül ~ *tübüľ*, illetőleg **tiyül ~ *tibüľ*” alakban vagy megadva.

hosszú felső nyelvállású labiális magánhangzóvá olvadt össze. Ahogy az alak fokozatosan toldalékká grammatikalizálódott, magánhangzója harmonikussá vált (azaz veláris tő után velarizálódott), és egyes nyelvváltozatokban labiális harmónián is átesett (azaz a nem labiális tövek után delabializálódott). A kései ómagyar korra kialakult főbb változatokat a (8)-ban adjuk meg. A magánhangzó felső avagy középső nyelvállása dialektális változatnak tűnik, ahogyan a mai magyarban is az.

- (8) ómagyar ablatívusz: elöl képzett: *-tűl, -től, -tél*, hátul képzett: *-túl, -tól*

A delatívuszi toldalék a 'felszín' jelentésű főnév ősi ablatívuszi esetragos alakjából származik. Ez a forma az ősmagyarra rekonstruálható **royo-l* (esetleg más veláris magánhangzókkal; l. Benkő 1993–1994 s.v. *rá, rajta* és *róla*, l. még Korompay 1991, 290, 293). Ugyanebből a töből származó egyéb formák közé tartoznak a *-ra/-re* személyragos alakjai (*rám, rád* stb.), valamint a személyragos szuperesszívuszi alakok (*rajtam, rajtad* stb.). Akárcsak az új ablatívuszi toldalékká grammatikalizálódott főnév esetében, az intervokális **y* ebben a szóban is olyan korán eltűnt, hogy írásban már nincs adatolva, és a két magánhangzó egy hosszú hátsó labiális magánhangzóvá változott. Ahogy fokozatosan grammatikalizálódott szuffixummá, a magánhangzója is harmonizálódott (ezúttal az elöl képzett tövek után elülső alakjában). Egyes nyelvváltozatokban az elöl képzett magánhangzót tartalmazó allomorf is átesett labiális harmónián (azaz delabializálódott nem labiális tövek után). A kései ómagyarban kialakult fő változatok a (9)-ben megadottak szerint alakultak. A magánhangzó felső avagy középső nyelvállása dialektális változatnak tűnik, akárcsak a mai magyarban. Az felső magánhangzójú változatok nagyon ritkák, ellentétben az ablatívuszi végződéssel.

- (9) ómagyar delatívusz: elöl képzett: *-röl, -rél*, ritkán *-rűl*, hátul képzett: *-ról, ritkán -rúl*

Az elatívuszi toldalék a *bel* 'belső, belül' főnév ősi ablatívuszi esetragos alakjából származik (vö. Korompay 1992, 367–369). Fentebb bemutattuk az ugyanebből a szóból származó egyéb alakokat, azaz az inesszívuszi és az illatívuszi esetragokat. Az eredeti ablatívusz a korai ómagyarban *-belül* alakban adatolt, mely *-belől* formává alakult. Néhány nyelvváltozatban ez utóbbi a grammatikalizáció során részt vesz magánhangzó-harmóniában, mielőtt egyszótagúvá rövidül. Ez adatolható a veláris *-balól* formában. Az ómagyar kor végére a szuffixum egyszótagúra rövidült, és egyes nyelvváltozatokban labiális harmóniát is mutat. A személyragos alakok azonban mind a mai napig az eredeti hosszabb alakot mutatják (*belőlem, belőled* stb.). Az elatívuszi szuffixumra vonatkozó változatokat a (10) mutatja be.

- (10) ómagyar elatívisz: elől képzett: *-ból*, *-bél*, ritkán *-belől*; hátul képzett: *-ból*, ritkán *-balól*

5. Kutatási eredményeink

Jelen dolgozathoz a teljes ómagyar korpuszt (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>, vö. Simon 2014, Simon–Sass 2012) átnéztük, és a szuffixumok elől képzett változatainak minden előfordulását összegyűjtöttük (mivel csak ezekben mutatható ki labiális harmónia). Figyelmünk kívül hagytuk azokat a kódexeket, amelyekben a három toldalék illabiális változata együttesen nem fordul elő 5-nél többször. Így összesen 13 kódex maradt, ezekben 451 esetben fordult elő az illabiális elülső változat. A 2. táblázatban kódexenként adjuk meg a változatok számát; a három esetrag külön oszlopban szerepel, valamint a kódexek teljes hosszát is feltüntettük a bennük szereplő szavak számát megadva.

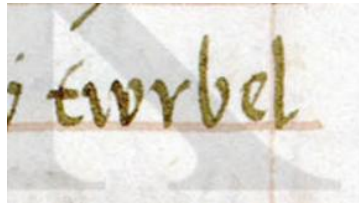
Amint a 2. táblázatban látható, az illabiális változatok az egyetlen Gyöngyösi kódex kivételével – amely történetesen a fentiek közül a legrövidebb szöveg – mindenütt kisebbségben vannak. Ha nem szórványosan jelentkeznek, akkor a nem labiális magánhangzót jelölő betűvel írt toldalékváltozatok (legjellemzőbben *e* vagy *ee*) jelenléte általában a delabializáció bizonyítékaként értelmezhető. Az adatok értelmezésekor számolni kell azzal is, hogy közrejátszhatnak másolási hibák, nyelvjárási és egyéb tényezők is. A Kulcsár-kódexben például az elülső toldalékváltozatok körülbelül egyharmada nem labiális, ami viszonylag magas arány.⁵ Bizonyos esetekben azonban jó okunk van egy-egy alak írásképeinek valódiságában kételkedni. Például a *tór* szónak az elatíviszi alakja a 24r-en *twrbel*, a 33v-n viszont *twrbewl* alakban fordul elő, az előbbi *túrbél*, az utóbbi *túrból* alakot sugall. Nem csak az meglepő, hogy labiális tőhangzó után illabiális szuffixumváltozatot találunk. Közelebbről megvizsgálva azt is láthatjuk, hogy a *twrbel* alak a sor végén található (lásd az 1. és 2. ábrát; figyeljük meg a függőleges margót az *l* betűnél!). Ez a helyzet késztethette arra az írnokot, hogy a meglehetősen széles *w* betű elhagyásával rövidítse a formát.

⁵ Megjegyzendő, hogy a Kulcsár- és a Keszthelyi kódex szövege nagy részben megegyezik, közkeletű vélekedés szerint közös mintáról másolták őket (l. Haader 2006).

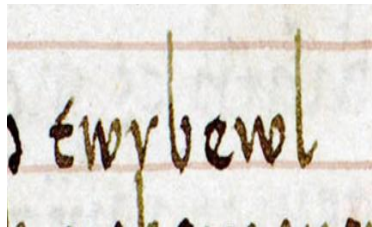
2. táblázat. Az elől képzett ragváltozatok eloszlása
(az 5-nél több illabiális változatot tartalmazó kódexekben)

	szavak száma	összes illabi- ális alak	-bél	-rél	-tél	-ból	-ről/ -rül	-től/ -tül	összes labi- ális alak
Keszthelyi- kódex	37,748	84	37	47	—	50	26	107	188
Kulcsár- kódex	33,932	72	28	44	—	39	15	87	141
Lobkowicz- kódex	40,942	65	23	16	26	40	53	99	192
Debreceni kódex	104,193	44	14	11	19	281	335	245	861
Érsekújvári kódex	178,089	46	10	31	5	427	429	512	1368
Weszprémi- kódex	17,145	29	13	16	—	48	11	31	90
Jordánszky- kódex	199,772	29	11	18	—	620	263	365	1248
Gyöngyösi kódex	8454	27	8	12	7	2	—	4	6
Székelyudvar- helyi kódex	35,933	20	12	7	1	79	91	107	277
Példák könyve	10,615	12	5	7	—	9	32	30	71
Apor-kódex	23,296	9	4	1	4	75	29	73	177
Winkler- kódex	30,409	7	2	4	1	50	39	72	161
Festetics- kódex	21,174	7	5	2	1	60	22	67	149

Az elől labiális magánhangzók írása általában véve igen változatos volt egész Európában, mivel a latin fonológiai rendszerből hiányoztak ezek a magánhangzók. Az *u, v, w, ú, y, yv, ú, ú, ű, w, iw, ev, ew, év, eű, eű, eű, yw, yv, o, ó, ó, o, e, é* írásmódok jelölhettek *ü/ű*-t vagy *ö/ő*-t is. A grafikai vs. fonológiai variáció szétválasztása nem könnyű, de a következőkre tudunk rámutatni: néhány elméletileg lehetséges eltérésre egyszerűen nincs párhuzam sehol a korpuszban; például az *ew, ev, v* stb. soha nem jelöli az *e* magánhangzót. A kezek kérdése szintén olyan tényező, amelyet figyelembe kell vennünk. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az itt azonosított variációs minták némelyike a későbbi nyelvjárási változatokban is visszaköszön. Ennek ellenére tisztában vagyunk azzal, hogy nem mindig lehetünk teljesen biztosak abban, milyen hangot jelölnek az írott alakok.

1. ábra. A *twr* elatíviszi alakja a Kulcsár-kódexben (24r⁶)

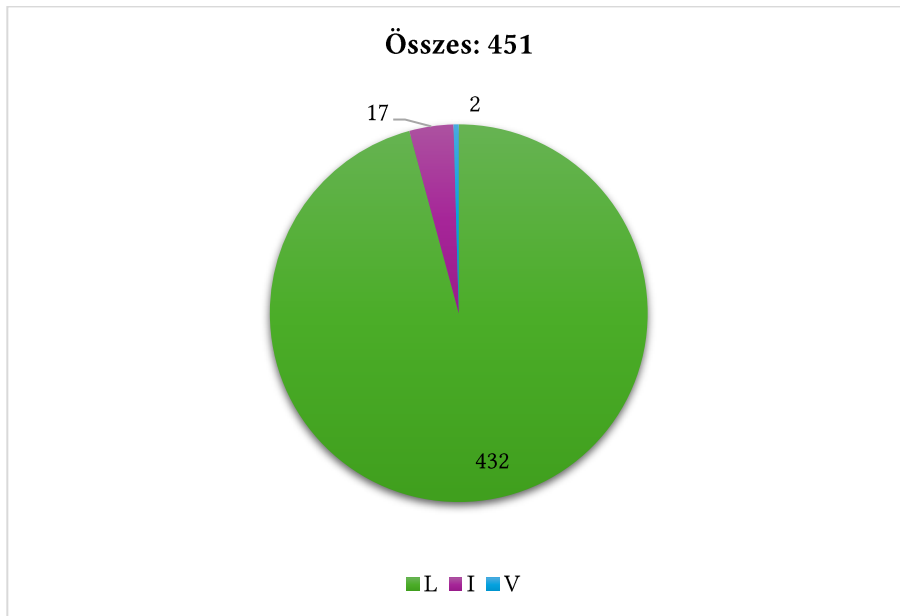
2. ábra. A *twr* elatíviszi alakja a Kulcsár-kódexben (33v⁷)

Mindeme nehézségek ellenére az adatok hihetően arra utalnak, hogy a hosszú magánhangzójú szuffixumok esetében bizonyos mértékben működött a labiális harmónia. A Kulcsár-kódexben például 72 olyan alak van, amelyet illabiális magánhangzóval írtak; ezek közül csak kettő található labiális tőmagánhangzók után, de ebből a kettőből az egyik szinte biztosan írási hiba (a másik a *kwbel* = *kúbél*(?)) a 19v-nél. A fennmaradó 70 esetben az illabiális változat illabiális tőmagánhangzót követ.

Hasonlóak az arányok más kódexekben is. A Jordánszky-kódexben például – amely egyetlen másoló munkája – az elülső toldalékváltozatok túlnyomórészt labiálisak (1248 vs. 29), de a 29 illabiális változat közül csak egy fordul elő labiális magánhangzó után. A Debreceni kódexben, amely hét különböző kéz munkája, a toldalékváltozatok ismét túlnyomórészt labiálisak (861 vs. 44), de a 44 nem labiális változat közül csak egy fordul elő labiális magánhangzó után. Mind a 451 illabiális szuffixumváltozat környezetét mutatja be a 3. ábra.

⁶ Forrás: https://www.mek.oszk.hu/15900/15952/html/hu_b1_mny16_0048.html

⁷ Forrás: https://www.mek.oszk.hu/15900/15952/html/hu_b1_mny16_0067.html

3. ábra. Az illabiális toldalékváltozatok környezete.
 Magyarázat: I = illabiális elülső magánhangzó az előző szótagban,
 L = labiális elülső magánhangzó az előző szótagban,
 V = veláris magánhangzó az előző szótagban.

Ahogy láthatjuk, a labiális vs. illabiális változatok eloszlása nem volt véletlenszerű: legalábbis gyenge tendencia mutatkozott arra, hogy ezek az szuffixumok labiális harmóniában vegyenek részt. Nyilvánvalóan ez soha nem vált olyan széles körben és szisztematikusan elterjedté, mint a rövid magánhangzós szuffixumoknál megfigyelhető labiális harmónia, de ettől függetlenül kijelenthető, hogy ez egy tendencia volt. Vajon akkor miért tűnt el rövid idő után? Ez az a kérdés, amelyet a következőkben tárgyalunk.

6. A hosszú magánhangzós toldalékok labiális harmóniájának eltűnése

Ahogy a bevezetőben már jeleztük, a labiális harmónia a mai magyarban három megkötésnek van alávetve: (i) nem érinti a felső nyelvállású magánhangzókat, (ii) nem érinti a hosszú magánhangzókat, (iii) nem érinti a hátul képzett magánhangzókat. Ezek közül az (i) és a (iii) mindig is működött, amióta a labiális harmónia létezik, de a (ii) nem érvényesült egyes ómagyar nyelvváltozatoknál – ahogyan ezt az előző részben bemutattuk. A (ii) megszorítás látszólag gyen-

gébb volt, mint a másik kettő, ám idővel megszűnt a hosszú magánhangzós toldalékok labiális harmonizálása. Mi lehet ennek az oka?

Úgy véljük, hogy a labiális harmónia elvesztésének két oka lehetett ezekben az toldalékokban (eltekintve az elülső labiális magánhangzók általános instabilitásától az ómagyar nyelv számos változatában). Az ablatívuszi rag esetében a zárt magánhangzós *-túl/-tűl* változatok sokkal gyakoribbak voltak, mint a másik két toldaléknál. Etimológiailag ez az eredeti felső nyelvállású magánhangzókkal magyarázható, amelyet a korábbi forma (**tiyü-l* vagy **tüyü-l*) tartalmazott. Bár ennek az alaknak a grammatikalizációja folyamán középső nyelvállású magánhangzós változatok is kialakultak, a felső nyelvállású variánsok erőteljes jelenléte az ómagyar nyelvjárásokban megakadályozhatta az illabiális alakok elterjedését. Ahogy Korompay (1992, 376) is jelzi, azok a kódexek, amelyek következetesen felső nyelvállású magánhangzóval jelölik az ablatívuszi szuffixumot, jellemzően nem mutatják ugyanennek a szuffixumnak az illabiális változatát, még akkor sem, ha az elatívuszi és a delatívuszi szuffixum illabiális változatait igen. Ezt a fenti 2. táblázatban bemutatott saját számításaink is igazolják: a Keszthelyi kódexben és a Kulcsár-kódexben – amelyekből teljesen hiányzik az illabiális *-tél* változat – mindenhol *twl* betűsört találunk, ami egyértelműen *-túl/-tűl* olvasatra utal (a középső nyelvállású magánhangzókat *ew* és *o* betűkkel írják ezekben a kódexekben).⁸

A másik két toldalék esetében egy független hangváltozás befolyásolhatta a palatális ragváltozatok sorsának alakulását. Az ómagyarban és a későbbi időszakokban is jellemző tendencia volt a szótagvégből álló *lt* törlődése (és ezzel párhuzamosan hiperkorrekt betoldása). Ez érintette az ablatívuszi, a delatívuszi és az elatívuszi esetragokat is, mivel ezek mind *l*-re végződtek. Valóban találkozzunk ilyen változatokkal az ómagyar kódexekben (vö. még Korompay 1992, 369), de a középmagyar szövegekben is, vö. (11).

⁸ A táblázatban terjedelmi okok miatt nem tudtuk az összes írásvariánst és a középső vs. felső nyelvállású magánhangzók pontos előfordulásait feltüntetni, de az alábbiakat itt röviden összefoglaljuk. Azok közül a kódexek közül, amelyekben a *-tél* variáns nem fordul elő, míg a *-rél* és a *-bél* igen (ezek a KeszthK., KulcsK., WeszprK., JordK. és a PéldK.), három utal az írásmódjával zárt magánhangzós *-tűl* ragváltozatra. A KeszthK.-ben a három esetrag palatális labiális változatainak írásmódja a *-ból* esetében 90% *ew*, 10% *w*, a *-ról* esetében 78% *ew*, 22% *w*, míg a *-tól* esetében 6% *ew*, 94% *w*. A KulcsK.-ben a három esetrag palatális labiális változatainak írásmódja a *-ból* esetében 56% *ew*, 44% *w*, a *-ról* esetében 60% *ew*, 40% *w*, míg a *-tól* esetében 100% *w*. A JordK.-ben a három esetrag palatális labiális változatainak írásmódja a *-ból* esetében 100% *q*, a *-ról* esetében 100% *q*, míg a *-tól* esetében 1% *ew*, 1% *q*, 98% *w*. Amint arra az egyik bíráló felhívta a figyelmet, a zárt magánhangzós *-tűl/-tűl* ragváltozat esetében teljesen nem zárható ki akár az sem, hogy már megrövidült a magánhangzó.

- (11) *Melseegbew* (Kulcsár-kódex 167r) a *mélység* elatíviszi alakja
arro (Jókai-kódex 70/8) az *az* delatíviszi alakja
talbalo (Jókai-kódex 103/18) a *tál* elatíviszi alakja
dolokro (Lányi-kódex 122) a *dolog* delatíviszi alakja
hatarokro (Pesti Új Testamentum 15v) a *határok* delatíviszi alakja
gerezdrö (Káldi Biblia 1164) a *gerezd* delatíviszi alakja

Bár ezek egy része lehet, hogy másolási hiba vagy nyomdahiba (utóbbi a közép-magyarban), a jelenség túlságosan széles körben adatolt – és még a mai magyar nyelvben is megfigyelhető – ahhoz, hogy ne tekintsük nyelvi valóságnak. Ha most megvizsgáljuk az elatíviszi és a delatíviszi szuffixumok elülső, illabiális változatait, akkor ezek a kódában lévő *l* eltörlésével *-bé* és *-ré* alakokhoz vezetnének. Ezek azonban túlságosan közel kerültek volna szemantikai ellentéteikhez: az elatíviszi az illatíviszi esetraghoz (*-be*), a delatíviszi pedig a szublatíviszi esetraghoz (*-re*; ezeknek a ragoknak a keletkezéséről lásd a fenti 3. és 4. pontot). Tehát azt feltételezzük, hogy e két szuffixum illabiális változatainak eltűnésében szerepet játszott a szemantikai ellentétükhöz való közelség. Mindehhez hozzátehetjük, hogy az elatíviszi szuffixumváltozat még *l*-törlés nélkül is nagyon hasonlított a *bel/bél* határozószóhoz/igekötőhöz.⁹

7. Konklúzió

Az önálló szóból grammatikalizálódott ablatívisz, elatívisz és delatívisz esetragok a kései ómagyar korban rövid ideig labiális harmóniát mutattak. Ebben a tanulmányban azt vizsgáltuk, hogy ezek a hosszú magánhangzójú szuffixumok hogyan vesztették el a harmonizáló képességüket. Miután a korábbi szakirodalomban látottnál sokkal részletesebben megvizsgáltuk az említett esetragok harmóniában való viselkedését, két magyarázatot javasoltunk. Az egyik az ablatíviszi szuffixumra vonatkozik, az egyetlen a három közül, amelyben a magánhangzó eredetileg felső nyelvállású volt, bár voltak középső nyelvállású változatok is. A felső nyelvállású magánhangzók soha nem kerültek a labiális harmónia hatókörébe, és úgy tűnik, hogy ez hátrányosan befolyásolta a toldalék kialakulóban lévő középső nyelvállású illabiális változatait. A másik két szuffixum esetében a szemantikai ellentétpárral való homofónia veszélye állt fenn akkor, amikor a magánhangzó delabializálódott és a kódában

⁹ Marginálisan bár, de egyéb homofón vagy majdnem homofón viszonyok is létrejöhettek volna, pl. az *l*-törléssel létrejött delatíviszi szuffixumváltozat egybeesett volna a translátíviszi szuffixummal is az elülső magánhangzós, *r*-végű tövek esetében, amely a főnevek és melléknevek népes osztálya (pl. *kenyér*, *ember*, *fejér* delatíviszi alakjai: *kenyérré(l)* vs. translátíviszi *kenyérré* stb.). Mindezek azonban vélhetőleg nem játszottak volna szerepet a szemantikai ellentétek fonetikai közelsége nélkül.

álló *l* törlődött. Ez segítette az illabiális szuffixumváltozat eltűnését. Mindez azt mutatja, hogy a felső nyelvállású magánhangzók kizárása¹⁰ a labiális harmóniából szigorúbb kényszer lehetett a magyarban, mint a hosszú magánhangzók kizárása – ami inkább történeti véletlennek tűnik.

Köszönetnyilvánítás

Hálásak vagyunk a két névtelen bírálónak. A kutatás az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (HUN-REN) KSZF-14/2023 Fehér foltok című pályázatának támogatásával valósult meg; a kutatás egy részét a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara támogatta (PPKE-BTK-KUT-23-2 sz. projekt).

Források

- Apor-kódex*. RMK 33. Budapest – Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum, OSZK, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 2014.
- Debreceni kódex*. RMK 21. Budapest: Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1997.
- Érsekújvári kódex*. RMK 32. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, MTA Könyvtára, Tinta Könyvkiadó. 2013.
- Festetics-kódex*. RMK 20. Budapest: Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1996.
- Gyöngyösi kódex*. RMK 27. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 2001.
- Jordánszky-kódex*. RMNy 5. Buda. 1888.
- Keszthelyi kódex*. RMK 30. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 2006.
- Kulcsár-kódex*. RMK 23. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 1999.
- Lobkowitz-kódex*. RMK 22. Budapest: Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1999.
- Példák Könyve*. Codices Hungarici 4. Budapest: Akadémiai. 1960.
- Székelyudvarhelyi kódex*. RMK 15. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1993.
- Weszprémi-kódex*. RMK 8. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1988.
- Winkler-kódex*. Codices Hungarici 9. Budapest: Akadémiai Kiadó – ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék. 1988.

¹⁰ Ehhez adalékként lásd még az *-uk/-ük* toldalék jól ismert történetét: amíg középső nyelvállású volt a magánhangzója, részt tudott venni a labiális harmóniában (nyelvjárásonként változó módon és mértékben); a zárt magánhangzó elterjedésével azonban ez a képessége megszűnt (l. Sárosi 2003, 722; Hegedűs 2001, 355).

Hivatkozások

- Aikio, Ante 2022. Proto-Uralic. In: Marianne Bakró-Nagy – Johanna Laakso – Elena Skribnik (szerk.): *The Oxford guide to the Uralic languages*. Oxford: Oxford University Press. 3–27. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.003.0001>
- Benkő Loránd (szerk.) 1993–1994. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berrár Jolán 1961. Az *üdő* ~ *ideje* töltépusról. *Magyar Nyelv* 57: 31–39.
- Cser András – Oszkó Beatrix – Várnai Zsuzsa 2023. A magyar kereksegi harmónia kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 119: 87–107. <https://doi.org/10.15776/NyK.2023.119.3>
- Cser, András – Beatrix Oszkó – Zsuzsa Várnai 2024. A chapter from the history of labial harmony in Hungarian: A curious case of alternation and variability. *Acta Linguistica Academica* 71: 190–201. <https://doi.org/10.1556/2062.2024.00731>
- Cser, András – Beatrix Oszkó – Zsuzsa Várnai 2025a. The emergence of labial harmony in Old Hungarian. *Glossa: A Journal of General Linguistics* 10: 1–29. <https://doi.org/10.16995/glossa.10536>
- Cser András – Oszkó Beatrix – Várnai Zsuzsa 2025b. Egy adalék az ómagyar kori regresszív labializációhoz: a *dücső* ~ *dicsér* váltakozás kérdése. *Magyar Nyelv* 121: 1–13. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2025.1.1>
- Dudás Györgyi 2003. Az ómagyar kori *i>ü* labializációról. *Magyar Nyelvjárások* 41: 117–128.
- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet (Ómagyar kor). In: Kiss–Pusztai (szerk.), 301–351.
- Haader Lea 2006. Bevezetés. In: Keszthelyi kódex. RMK 30. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 7–49.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó. 351–361.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 284–318.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 355–410.
- Losonczy Zoltán 1915. Az *ő*-zés története I. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 373–406.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter 1994. A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 42–182.
- Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2019. Magyar harmónia: a dolgok állása. In: Kenesei István – Siptár Péter (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXI. Fonológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 233–333.
- Róna-Tas András – Berta Árpád 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian 1–2*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet (Újmagyar kor). In: Kiss–Pusztai (szerk.), 719–724.
- Simon, Eszter 2014. *Corpus building from Old Hungarian codices*. In: É. Kiss, Katalin (szerk.): *The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax*. Oxford: Oxford University Press. 224–236.
- Simon Eszter – Sass Bálint 2012. *Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből*. In: Prószéky Gábor – Váradi Tamás (szerk.): *Nyelvtechnológiai kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 243–264.
- Zhivlov, Mikhail 2023. *Reconstruction of Proto-Uralic*. In: Daniel Abondolo – Riita-Liisa Valijärvi (szerk.): *The Uralic languages*. (2. kiadás.) London: Routledge. 117–175.
- Zsilinszky Éva 1991. A névtutók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 442–460.

Why is there no labial harmony in long vowelised suffixes?

Abstract: In present-day Hungarian, labial harmony applies only to short mid vowels. In contrast, Late Old Hungarian permitted certain long-vowel suffixes to undergo labial harmony. This paper focuses on three such case markers: the ablative (-*tól*, -*től*), the delative (-*ról*, -*ről*), and the elative (-*ból*, -*ből*). All three developed through the grammaticalization of nouns with case endings, and their participation in both palatovelar and labial harmony followed their integration into the morphological structure of the host word. Their capacity for labial harmony was subsequently lost. We argue that this loss can be explained by the interaction of two factors: (i) phonological variation characteristic of Late Old Hungarian and (ii) homophony avoidance within the shifting paradigmatic structure of the case system.

Keywords: vowel harmony, labial harmony, Hungarian, grammaticalization

Cser András (levezető szerző)

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Email cím: cser.andras@btk.ppke.hu

Oszkó Beatrix

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Újvidéki Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Várnai Zsuzsa

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont